

Lage landen, verre horizonten. De verbinding van natuur, landschap en ‘Nederlandse’ identiteit in internationaal perspectief

KAREL DAVIDS

Bergland

Dwalend over de hoogten
gaat het lichaam zijn zwaarte vergeten;
vaag herinnert het zich, dat in de spleten
halverwege den top kleine roofvogels huizen
en hoe de nesten zich vastklampen tegen de steilten;
in het dal moeten huizen staan
en vreedzame dieren gaan
grazend over de weiden

‘hoe lang zal de heugenis aan het dal nog kunnen duren?’
vraagt het zich af; want reeds nu zijn de uren
doorgebracht op de hoogten
tot tijden geworden die niet meer kunnen verstrijken,
en ondenkbaar de reis
die het lichaam eenmaal terugvoert
naar het ondenkbare laagland,
terwijl de ziel blijft vertoeven
in die poolzee van licht en ijs.

Hendrik Marsman, *Verzamelde gedichten* (Amsterdam, 1960) 107

Hendrik Marsmans gedicht ‘Bergland’ dateert uit dezelfde periode als zijn befaamde ‘Herinnering aan Holland’, maar het is, behalve onder alpinisten¹, nauwelijks bekend. Anders dan ‘Herinnering aan Holland’ is het niet doorgedrongen in de canon van Gerrit Komrij. Het verschil in bekendheid zegt meer over de perceptie door het publiek dan over de kwaliteit van de gedichten. Rivieren die traag door oneindig laagland gaan, de zon die langzaam in grijze veelkleurige dampen wordt gesmoord, de stem van het water met zijn eeuwige rampen die in alle gewesten wordt gevreesd en gehoord — zulke

¹ H. Marsman, *Verzamelde gedichten* (Amsterdam, 1960) 107; Ch. Dufour, R. Weijdert, *Bergland. Een eeuw Nederlands alpinisme* (Baarn, 2002) 1.

regels appelleren kennelijk meer aan de sentimenten van latere generaties Nederlanders dan een ziel die vertoeft in een poolzee van licht en ijs en een lichaam dat de herinnering verliest aan het laagland waar het eens uit omhoog was gerezen.

Maar dit alternatieve, hooggestemde gedicht van de schijnbaar zo oer-Hollandse Marsman attendeert ons er wel op dat de geschiedenis van natuur, landschap en identiteit in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw minder eendimensionaal is dan ze op het eerste gezicht lijkt. Een eenvoudig verhaal van rechte lijnen en platte vlakken is deze geschiedenis niet. Ze was gelaagd en ze speelde zich niet alleen af in de kustregio van de Noordzee. In zijn biografie van Marsman heeft Jaap Goedegebuure laten zien dat de dichter zelf zijn hele creatieve leven lang gefascineerd is geweest door de driehoeksverhouding tussen zee, berg en rivier. Deze drie motieven keerden telkens in zijn werk terug. 'Kusten, rivieroevers en alpiene streken waren tussen zijn vijftiende en veertigste levensjaar (ook) zijn favoriete woon- en verblijfplaatsen', aldus Goedegebuure. De rivier, en daarmee het laagland, ging pas aan het eind van zijn leven in de verbeelding van de dichter overheersen.²

Wat voor Marsman gold, geldt in zekere ook voor Nederland. In de geschiedenis van natuur, landschap en identiteit in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw zijn verschillende lagen of motieven te herkennen, die niet alleen waren verbonden met de toenmalige ruimtelijke of maatschappelijke condities in Nederland zelf. Sommige hadden oorsprongen die ver teruggingen in het verleden, andere waren gerelateerd aan ontwikkelingen die tegelijkertijd of vlak tevoren plaatsvonden buiten Nederland, niet zelden zelfs ver van de kusten van de Noordzee. Dit verkennend essay gaat over de vraag, hoe visies op natuur, landschap en identiteit in Nederland in de afgelopen twee eeuwen met elkaar verbonden raakten en in het bijzonder, hoe die ontwikkeling samenhang met veranderingen in relaties tussen Nederland en andere gebieden in de wereld. Niet mythen en metaforen over natuur en landschap en hun betekenis in nationale tradities noch theses en theorieën uit de milieu filosofie en -sociologie staan hierbij in het middelpunt³, maar de historisch gegroeide ideeën en praktijken die een rol speelden bij de groeiende onderlinge verbinding van natuur, landschap en identiteit. Eerst zal in het kort de opkomst van natuurbescherming, natuurbeheer, natuurontwikkeling en landschapsontwikkeling worden beschreven. Daarna wordt de blik gericht op de toenemende verknoping van natuur, landschap en nationale identiteit.⁴

² J. Goedegebuure, *Zee, berg, rivier. Het leven van H. Marsman* (Amsterdam, 1999) 12-15.

³ S. Schama, *Landscape and memory* (Londen, 1995); T. Lemaire, *Filosofie van het landschap* (Bilthoven, 1970); *Idem, Over de waarde van kulturen. Een inleiding in de cultuurfilosofie* (Baarn, 1976); J. Keulartz, *Strijd om de natuur. Kritiek van de radicale ecologie* (Amsterdam, 1995); C. S. A. van Koppen, *Echte natuur. Een sociaal-theoretisch onderzoek van natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving* (Wageningen, 2002).

⁴ Het behoeft geen betoog dat in de loop van de tijd ook 'zee' en 'nationale identiteit' in Nederland met elkaar zijn verbonden; dit essay concentreert zich echter op ontwikkelingen 'aan land.'

Bescherming van natuurmonumenten

De aanleiding voor het ‘natuurcongres’ van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap in november 2005 was de oprichting van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland honderd jaar tevoren. Die gebeurtenis wordt doorgaans als een mijlpaal in de geschiedenis van natuurbescherming in Nederland beschouwd. ‘Met de oprichting van Natuurmonumenten [kreeg] de natuurbeschermingsbeweging definitief vorm’, zo schreef Henny van der Windt. ‘Door de keuze voor natuurmonumenten was er een materiële grondslag en een oriëntatiepunt voor natuurbeschermers ontstaan. Natuur was datgene wat ‘merkwaardig’ was, en wat merkwaardig was kon nu gezien worden in een exemplarisch voorbeeld, het ‘natuurmonument.’⁵ Kenmerkend voor deze beweging was de nauwe samenwerking tussen ‘wetenschap’ en ‘kapitaal’, met name biologen en financiers, die ervoor zorgde dat de Nederlandse vereniging binnen korte tijd veel meer wist te bereiken dan Vlaamse tegenhangers zoals de Koninklijke Vereniging voor natuur- en stedschoon, die veel sterker leunde op de bezield maar ineffectieve inbreng van kunstenaars.⁶

Het idee om bepaalde locaties in de natuur als ‘monument’ te identificeren en daarmee de status te verlenen van een object waard om te behouden was voor Nederland omstreeks 1900 betrekkelijk nieuw. De oorsprong van deze gedachte lag, zoals bekend, in Duitsland en de Verenigde Staten, al werd de term dan al in de jaren tachtig door Frederik Willem van Eeden gebruikt.⁷ De manier waarop de vereniging haar natuurterreinen selecteerde en beheerde was in Nederland ook nog niet eerder vertoond: ze kocht niet alleen terreinen aan van wetenschappelijk belang maar verwierf ook gebieden die voor recreatie door het publiek konden worden opengesteld en wellicht met winst konden worden geëxploiteerd. Daarmee kon een cultureel en materieel draagvlak worden gecreëerd voor uitbreiding van het areaal in de toekomst.⁸ Het voorbeeld van de vereniging vond weldra navolging bij Staatsbosbeheer, dat ‘staatsnatuurmonumenten’ onder zijn hoede nam, en vanaf de jaren twintig bij provinciale ‘dochters’ als Het Utrechts Landschap, Het Geldersch Landschap

⁵ H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Meppel, 1995) 58-59.

⁶ Th. Caspers, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940* (Tilburg, 1992) 22-32, 52-60, 71; Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 60-61.

⁷ F. Schmoll, *Erinnerung an die Natur. Die Geschichte des Naturschutzes im deutschen Kaiserreich* (Frankfurt, 2004) 119; R. H. Dominick, *The environmental movement in Germany. Prophets and pioneers 1871-1971* (Bloomington, 1992) 42-70; K. Ditt, ‘Naturschutz zwischen Zivilisationskritik, Tourismusförderung und Umweltschutz. USA, England und Deutschland 1860-1970’, in: M. Frese, e. a., ed., *Politische Zäsuren und gesellschaftlicher Wandel im 20. Jahrhundert. Regionale und vergleichende Perspektiven* (Paderborn, 1996) 499-533, aldaar 500-504; H. P. Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 Jaar bezig voor de natuur van de toekomst* (’s-Graveland, 1986) 22-23.

⁸ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 21-22.

of It Fryske Gea, die zich bekommerden om het behoud van plaatselijk natuurschoon.⁹

Maar al markeert de oprichting van de Vereniging voor het behoud van Natuurmonumenten dan zonder twijfel een nieuwe fase in de groei van de natuurbescherming, daarmee is nog niet gezegd dat deze gebeurtenis ook van doorslaggevende betekenis is geweest in de onderlinge verbinding van natuur, landschap en identiteit in Nederland. Kan de komst van natuurmonumenten ook een keerpunt in de geschiedenis van natuurbeheer, natuurontwikkeling en de vormgeving van het landschap worden genoemd? En in hoeverre vervulde de bewustwording van bijzondere aspecten van natuur en landschap in Nederland een functie voor de vorming van de nationale identiteit?

Natuurbeheer, natuurontwikkeling en de overzeese dimensie

In een artikel over de geschiedenis van bescherming van natuur en landschap in Frankrijk en zijn koloniën tussen 1840 en 1940 heeft de historica Caroline Ford onlangs betoogd dat zich in theorie en praktijk twee verschillende visies aftekenden, die ze aanduidt als ‘preservationist’ en ‘conservationist’. In de eerste visie, die dominant was in de natuurbeschermingsbeweging en -wetgeving in Frankrijk zelf, lag de nadruk op het bewaren van het ‘schone’ in de natuur of het landschap op grond van historische of culturele argumenten. Wat beschermd moest worden, was niet louter een stuk natuur, maar een locatie die om esthetische of nostalgische redenen als deel van het nationale erfgoed werd beschouwd. In de tweede visie, die de toon aangaf in het natuurbeschermingsbeleid in de koloniën, werd voorrang verleend aan het behoud van ‘oorspronkelijke’ natuur. Wat intact gehouden moest worden, was niet een historisch landschap, maar zuivere natuur. Aanhangers van de eerstgenoemde stroming waren dus vooral geïnteresseerd in het behoud van cultuurlandschap, aanhangers van de laatstgenoemde stroming in het bewaren van oernatuur.¹⁰

De ontwikkeling hier te lande is zeker niet in alle opzichten gelijk aan die in Frankrijk. Toch werpt de stelling van Ford, die scherper is geformuleerd en op meer historisch-empirisch onderzoek berust dan vergelijkbare theses uit de hoek van milieufilosofen¹¹, ook een verhelderend licht op het Nederlandse geval. Ze vestigt namelijk de aandacht erop dat het streven naar natuurbehoud al vóór de twintigste eeuw andere vormen kon aannemen dan de bescherming van natuurmonumenten en dat de ontwikkeling in de koloniën in dit opzicht mogelijk niet minder relevant is geweest dan die in het moederland. Om de geschiedenis van natuur en landschap in Nederland in de twintigste eeuw te

⁹ E. D. van Dissel, ‘Het Staatsbosbeheer en de natuurbescherming’, *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij* (1932) v, 197-217; J. Buis, J.-P. Verkaik, *Staatsbosbeheer. 100 Jaar werken aan groen Nederland* (Utrecht, 1999) 46-48; Gorter, *Ruimte voor natuur*, 85-97.

¹⁰ C. Ford, ‘Nature, culture and conservation in France and her colonies 1840-1940’, *Past and present* (2004) clxxxiii, 173-198, aldaar 176, 197-198.

¹¹ Zie onder meer Lemaire, *Filosofie van het landschap*; *Idem*, *Over de waarde van kulturen*, hoofdstuk III.2; Keulartz, *Strijd om de natuur*, hoofdstuk I, 1 en 2; Van Koppen, *Echte natuur*, hoofdstuk 8.

begrijpen moeten we niet pas beginnen omstreeks 1900 en de blik niet alleen tot Europa beperken.

Terug naar de vroegmoderne tijd en de Verenigde Oostindische Compagnie. De milieuhistoricus Richard Grove heeft in zijn boek *Green imperialism* aannemelijk gemaakt dat de kiem van ecologisch bewustzijn ontstond in de periode van de Europese koloniale expansie tussen omstreeks 1660 en 1860. Het was op geïsoleerde vestigingen van Europese handelscompagnieën, zoals St. Helena, Mauritius en de Kaap, dat het besef doorbrak van de noodlottige effecten van menselijk handelen op het natuurlijk milieu, vooral door ontbossing, en het was ook in die context dat — in samenwerking met wetenschappelijke kringen in het moederland — de eerste expertise werd ontwikkeld en de eerste bescheiden maatregelen werden genomen om ‘duurzaam’ natuurbeheer tot stand te brengen. Die eerste aanzetten tot een verantwoorde manier van omgaan met de natuur richtten zich uiteraard in het bijzonder op het beheer en de bescherming van bossen. Een pioniersrol werd hierbij gespeeld door de VOC, zowel aan de Kaap als op andere plaatsen in het octrooigebied. In later tijd werd de fakkel overgenomen door Franse en Engelse organisaties.¹²

De pioniersrol van koloniale instanties in de ontwikkeling van systematisch natuurbeheer was voor onderzoekers uit vorige generaties geen geheim. In de bundel die in 1939 ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van Staatsbosbeheer verscheen, merkte de Wageningse hoogleraar Beekman op dat ‘de overtuiging, dat wetenschappelijke vorming voor den boschbeheerder noodzakelijk is, ... eigenlijk in ons land al bijna een eeuw oud [is] ... althans voor zoover Nederlandsch-Indië betreft ... Gelijk in zoo vele gevallen was ook hier Indië een paar schreden voor op het moederland.’¹³ Sommige ideeën die in Nederland in de twintigste eeuw een leidraad vormden in de omgang met natuur en landschap ontstonden dus niet aan de kusten van de Noordzee maar in de Indische archipel.

Een rechte lijn van het ontluikend ecologisch bewustzijn onder VOC-dienaren naar het wetenschappelijk verantwoord bosbouwbeleid in Nederlands-Indië vlak voor de Tweede Wereldoorlog bestond er overigens niet. Er is een breuk geweest in het midden van de negentiende eeuw. Het overheids-toezicht op de bossen in Java werd vanaf de jaren twintig goeddeels ontmanteld en de ontbossing nam sterk toe. Pas na de afschaffing van het Cultuurstelsel ging de landsoverheid in Indonesië zich opnieuw intensief met het natuurbeheer bezighouden. In 1865, ruim dertig jaar vóór de oprichting van Staatsbosbeheer in Nederland, werd een nieuwe dienst van het Boschwezen ingesteld, die belast werd met het toezicht op en beheer van de bossen op Java en Madoera en later ook die in de buitengewesten. Bosbouw werd wetenschappelijk aangepakt. Er werd stelselmatig en op steeds grotere schaal aan nieuwe aanplant gedaan.¹⁴ En anders dan in Nederland, was het in

¹² R. Grove, *Green imperialism. Colonial expansion, tropical island Edens and the origins of environmentalism 1600-1860* (Cambridge, 1995) 1-15, 95-152, 474-486.

¹³ H. A. J. M. Beekman, ‘Het boschbouwonderwijs in Nederland’, in: *Staatsboschbeheer 1899-1939* (Den Haag, 1939) 83-88, aldaar 83-84.

¹⁴ P. Boomgaard, ‘Forests and forestry in colonial Java, 1677-1942’, in: J. Dargaval, K. Dixon,

Nederlands-Indië niet de particuliere natuurbeschermingsbeweging — die daar altijd vrij zwak is gebleven — maar de centrale overheid die vanaf omstreeks 1920 het voortouw nam bij het behoud van natuurmonumenten en het vormen van natuurreservaten. Een soortgelijk fenomeen deed zich overigens ook voor in Suriname en in Belgisch Congo. Terwijl de natuurbeschermingsbeweging in Vlaanderen weinig of niets voor elkaar kreeg, werd in de Congo tijdens het Interbellum met enkele pennestreken bij het Kivumeer een natuurreservaat gecreëerd, het ‘Nationaal Albert Park’, dat in omvang het beroemde Yellowstone-park in de Verenigde Staten overtrof.¹⁵

Het bosbeheer in Nederlands-Indië stond in de negentiende eeuw aanvankelijk sterk onder Duitse invloed. Duitsland was in die tijd nu eenmaal het walhalla van de bosbouw. De eerste deskundigen die in Indië werden aangetrokken waren zelf Duitsers, later werden Nederlanders voor de opleiding bosbouw naar een hogeschool in Duitsland gestuurd. Pas vanaf 1899 werd de theoretische en praktische vorming helemaal in Nederland verzorgd, aan de landbouwhogeschool in Wageningen. Wageningen fungeerde op haar beurt als een voertuig om de kennis die bij de dienst van het Boschwezen in Nederlands-Indië was opgebouwd door te geven aan bosbouwers in Nederland. De docent die in 1899 in de bosbouwvakken werd aangesteld, A. J. van Schermbeek, had namelijk na de voltooiing van zijn opleiding aan de Forstliche Hochschule in het Pruisische Eberswalde dertien jaar als houtvester in Indië gewerkt, voordat hij in 1888 naar Nederland terugkeerde en houtvester op de staatsdomeinen rond Breda werd. Van Schermbeek heeft met zijn werk bij Breda en zijn onderwijs in Wageningen veel invloed uitgeoefend. Bijna alle houtvesters die de eerste decennia van de twintigste eeuw in dienst van Staatsbosbeheer hebben gewerkt zijn door hem gevormd. Van zijn opvattingen is wel gezegd dat ze ‘ecologisch [waren] voordat het woord was uitgevonden.’ Mede op grond van zijn ervaringen in Indië pleitte hij voor een ‘duurzame bosbouw’, waarin de mens zoveel mogelijk de natuur moest volgen in plaats van haar maximaal uit te buiten.¹⁶ Van Schermbeeks ideeën werkten ook door in het beleid van zijn leerling Van Dissel die van 1902 tot 1937 de leiding had over Staatsbosbeheer en bijna al die tijd ook in het hoofdbestuur van Natuurmonumenten zitting had. Van Dissel zorgde ervoor dat niet lang na de oprichting van de vereniging ook Staatsbosbeheer zich met de bescherming van natuurmonumenten ging bezighouden.¹⁷

N. Semple, ed., *Changing tropical forests. Historical perspectives in today's challenges in Asia, Australasia and Oceania* (Canberra CRES, 1988) 59-87, aldaar 66-82; P. Boomgaard, R. de Bakker, *Forests and forestry 1923-1941* (Amsterdam, 1996) 16-28; P. Boomgaard, ‘Oriental nature, its friends and its enemies. Conservation of nature in Late-Colonial Indonesia, 1889-1949’, *Environment and history*, V (1999) 257-292, aldaar 261-278.

¹⁵ J. H. Westermann, *Nature preservation in the Caribbean. A review of literature on destruction and preservation of flora and fauna in the Caribbean* (Utrecht, 1953) 88; Caspers, *Geschiedenis natuurbescherming Vlaanderen*, 70-71. Hierbij moet worden aangetekend dat de functie van het Congolese natuurreservaat niet dezelfde was als die van natuurreservaten in de VS.

¹⁶ Beekman, ‘Boschbouwonderwijs’, 84; Buis, Verkaik, *Staatsbosbeheer*, 27-28, 35-49.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de invloed van Nederlands-Indië op het natuurbeheer in Nederland opnieuw merkbaar, maar toen meer in remmende dan stimulerende zin. Na de dekolonisatie werden namelijk vele houtvesters en boswachters van de voormalige dienst van het Boschwezen herplaatst bij Staatsbosbeheer. Dat betekende dat er tot omstreeks 1975 in de bosbouw van Staatsbosbeheer bijna geen nieuw vast personeel werd aangesteld. Het overwicht van oud-Indischgasten leidde ertoe dat nieuwere opvattingen over bosbouw die in de tussentijd in Wageningen door leerlingen van Van Schermbeek waren ontwikkeld binnen dit dienstvak moeilijk ingang vonden. Eerst de pensioneringsgolf van de jaren zeventig, en de grote najaarsstormen die in die tijd de Nederlandse bossen teisterden, brachten een fundamentele verandering in het beleid teweeg.¹⁸

Conceptuele verbreding

De invloed van het koloniale model mag dan tot nu toe vaak onderschat zijn, zij was toch niet allesoverheersend. De evolutie in het denken over de natuurlijke omgeving in Nederland in de twintigste eeuw werd ook door andere factoren bepaald. De geleidelijke conceptuele verbreding van 'behoud van natuurmonumenten' via 'bescherming van landschappen' naar 'bescherming van cultuurlandschappen' en uiteindelijk naar de 'ontwikkeling van 'nieuwe' natuur', die zich omstreeks 1920 en 1980 voltrok, hield deels verband met veranderingen in de wetenschappelijke en maatschappelijke context in Nederland zelf, deels met de invloed van andere landen in Europa.

In de recente literatuur wordt voor de verklaring van deze conceptuele verbreding vooral de nadruk gelegd op het voortschrijdend inzicht onder Nederlandse biologen, die de wetenschappelijke munitie leverden, en op de ontwikkeling van de ruimtelijke planning, die de instrumenten en de prikkels aanreikte voor de formulering van een alomvattende visie op de vormgeving van de gebouwde en ongebouwde omgeving.¹⁹ Deze factoren hebben zonder twijfel een rol gespeeld, maar ze vormden nog niet de complete achtergrond. De praktijk liep namelijk in zekere zin vooruit op de conceptuele onderbouwing. Staatsbosbeheer en de Nederlandse Heidemaatschappij waren immers vanaf ongeveer 1900 *de facto* al bezig met de ontwikkeling van 'nieuwe natuur' in Nederland door de systematische aanplant van bossen, die voor een deel een economisch nut dienden (met name de productie van hout voor de mijnen in Limburg) maar voor een deel ook een niet-economische bestemming hadden, namelijk recreatie of 'schoonheidsbeleving', zoals in het geval van het Haagse Bos.²⁰ Beide organisaties hielden zich bovendien al vlug na hun oprichting niet alleen met 'natuurbouw' maar ook met 'landschapsbouw' bezig door

¹⁷ Buis, Verkaik, *Staatsbosbeheer*, 46-47; Van Dissel, 'Staatsboschbeheer en de natuurbescherming'.

¹⁸ Buis, Verkaik, *Staatsbosbeheer*, 140, 238, 252, 265.

¹⁹ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, hoofdstuk 4, 5 en 6; M. van Schendelen, *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland. Een symbiotische relatie* (Rotterdam, 1997) 192-196; Gorter, *Ruimte voor natuur*, 81-85.

²⁰ G. A. Overdijkink, 'De beplanting langs wegen', in: *Staatsboschbeheer 1899-1939*, 133-134;

ontwerpen te maken voor beplantingen langs Nederlandse wegen. Volgens de Bosstatistiek van 1946 vormden wegbeplanting toen zo'n 12% van het totale Nederlandse bosbezit.²¹ Die bomenrijen langs de weg hadden, net als de eigenlijke bossen, voor een deel een economisch doel. Ze werden regelmatig gekapt en tot timmerhout verwerkt. Maar ze hadden tevens een esthetische functie. 'Ons land ontleent ongetwijfeld een deel van zijn karakteristieke schoonheid aan zijn veel voorkomende laanbeplantingen', stelde een auteur in het gedenkboek van Staatsbosbeheer in 1939.²² Nieuwe bomen werden zo langs de wegen gerangschikt dat ze, in de ogen van de ontwerpers, de schoonheid van het landschap intact hielden of, waar mogelijk, verhoogden. Over elke boom langs de weg werd nagedacht.

De geschetste evolutie in het denken over de natuurlijke omgeving was niet typisch voor Nederland. In andere landen van Europa deed zich bij natuurbeschermingsbewegingen al eerder, of soms bijna tegelijkertijd, een soortgelijke conceptuele verbreding voor. De belangrijkste organisatie in Frankrijk, opgericht in 1901, voerde in haar naam van het begin af uitdrukkelijk het begrip 'landschap': Société pour la protection des paysages de France. De Duitse tegenhanger, de Bund Heimatschutz, die in 1904 ten tonele verscheen, zette zich zowel in voor het behoud van monumenten en karakteristieke stads- en dorpsgezichten als voor de bescherming van natuur- en landschapsschoon. De Société en de Bund hielden er dus van meet af een taakopvatting op na, waarin het om méér ging dan het in stand houden van geïsoleerde merkwaardigheden in de natuur.²³ Groot-Brittannië ging in de jaren twintig dezelfde weg op met de oprichting van de Council for the preservation of rural England, gevolgd door de Association for the preservation of rural Scotland en de Council for the preservation of rural Wales, die zich onder meer sterk maakten voor de vorming van nationale parken.²⁴ De verbreding van de visie op natuur en landschap in Nederland, die institutioneel gestalte kreeg met de vorming van de Contact-commissie inzake natuurbescherming in 1932 (sinds 1941 de Contact-commissie voor natuur- en landschapsbescherming geheten), waarin Natuurmonumenten, de ANWB en vele andere verenigingen samenwerkten²⁵, kan dus mede gezien worden als een inhaalslag: Nederland ging in de pas lopen met omliggende landen.

De Nederlandsche Heidemaatschappij 60 jaar (Arnhem, 1948) 63-64; Buis, Verkaik, *Staatsbosbeheer*, 20.

²¹ *Nederlandsche Heidemaatschappij*, 63.

²² Overdijkink, 'Beplanting langs wegen', 134.

²³ D. Trom, 'Natur und nationale Identität. Der Streit um den Schutz der 'Natur' um die Jahrhundertwende in Deutschland und Frankreich', in: E. François, e. a., ed., *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen, 1995) 147-167; Schmoll, *Erinnerung an die Natur*, 387-458.

²⁴ D. Evans, *A history of nature conservation in Britain* (Londen, New York, 1992) 59-74; Ditt, 'Naturschutz', 511-512.

²⁵ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 102-106, Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 101-116. Voor de internationale contacten in deze periode, zie P. van Heijnsbergen, 'Het

Natuur, landschap en nationale identiteit, thuis en overzee

Heeft de groeiende aandacht voor natuur en landschap in Nederland in de late negentiende en twintigste eeuw nu ook een functie vervuld in de vorming van de nationale identiteit? Waren het in toenemende mate de bijzondere kenmerken van het landschap die definieerden wat als ‘typisch Nederlands’ gold? Werd de herinnering aan Holland steeds meer gedomineerd door associaties met de natuur? Jan Bank en Maarten van Buuren hebben in hun *Hoogtij van burgerlijke cultuur* erop gewezen dat omstreeks 1900 ‘Hollandse stereotypen’ niet alleen in de ogen van buitenlanders maar ook in die ‘van de eigen gemeenschap bepalend [werden] voor de zienswijze op ‘de schoonheid van ons land.’ De albums van Verkade, voorzien van beschrijvingen door Jac. P. Thijsse en illustraties van bloemen, vogels en landschappen gemaakt door kunstenaars die inspiratie ontleenden aan schilderijen van de Haagse School, leerden voor de Tweede Wereldoorlog vele generaties stadskinderen wat er ‘schoon’ en ‘boeiend’ kon zijn in de weiden, duinen, bossen, rivieren en heidevelden van het vaderland. Fotoboeken van de ANWB als *Ons eigen land* en *Sprokkelingen door Nederland* vormden, aldus Bank en Van Buuren ‘een waar pleidooi voor inheems toerisme’ om overal in Nederland de bezienswaardigheden in het landschap te leren kennen. Burgers van Nederland mochten zich trots voelen op hun eigen natuur (mits ze zich wel beschaafd gedroegen!).²⁶

Maar het succes van de Haagse School, de albums van Verkade en het propaganda-materiaal van de ANWB kan gemakkelijk tot een overschatting leiden van de verandering in waardering voor de inheemse natuur en het eigen landschap die zich aan het eind van de negentiende en het begin van twintigste eeuw voltrok. Voorstellingen van het Nederlandse landschap waren ook omstreeks 1850 al in trek. Het mag waar zijn dat in die tijd het ‘landschap’ als genre in de schilderkunst onder kunsttheoretici minder hoog in aanzien stond dan het historiestuk²⁷, dat neemt niet weg dat onder de schilderijen die te koop werden aangeboden op tentoonstellingen en veilingen in Amsterdam en Den Haag het percentage ‘landschappen’ door de hele negentiende eeuw heen ongeveer gelijk bleef, zo’n 30 à 40%. Deze landschappen waren bijna allemaal van de hand van Nederlandse schilders en stelden meestal een situatie in Nederland voor. De productie van ‘landschappen’ nam in de loop van de negentiende eeuw absoluut toe (vooral vóór 1870), maar relatief niet. Er werden in 1900, relatief gezien, niet meer ‘landschappen’ vervaardigd dan honderd of vijftig jaar eerder. De prijzen van ‘landschappen’ vertoonden in de tweede helft van de negentiende eeuw een behoorlijke stijging, maar die stijging was nauwelijks groter dan de stijging van schilderijenprijzen in het

ontstaan van internationale geïnstitutionaliseerde samenwerking ten aanzien van natuurbehoud’, *Vakblad voor biologen*, LXVIII (1988) v, 79-81, 85, aldaar 79-80.

²⁶ J. Bank, M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag, 2000) 48; J.-P. Verkaik, ed., *Jac. P. Thijsse. Een leven in dienst van de natuur* (Zutphen, 1995) 94-98.

²⁷ T. Streng, ‘De waardering van het landschap in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1997. Natuur en landschap in de Nederlandse kunst 1500-1850*, XLVIII (Zwolle, 1998) 259-317, aldaar 260.

algemeen, zo toonde Annemieke Hoogenboom aan. ‘Alleen in de laatste decennia van de eeuw, toen de Haagse School al een gevestigde naam had, was een landschapsschilderij zowel op de tentoonstellingen als op de veilingen een heel klein beetje duurder dan andere schilderijen’, concludeerde zij.²⁸ Daarbij moet wel worden bedacht dat de prijs van landschappen, vooral die van schilders uit de Haagse School, niet alleen werd beïnvloed door de vraag uit Nederland maar ook door die uit het buitenland, met name de Verenigde Staten.²⁹ Veel Amerikanen waren rond de eeuwwisseling immers verzot op alles wat ‘Hollands’ was. Aan deze ‘Holland Mania’, die van omstreeks 1880 tot de Eerste Wereldoorlog duurde, danken we niet alleen Hans Brinker maar ook voorstellingen van het ‘Hollandse’ landschap door Amerikaanse schilders die zelf de omgeving opzochten waar Jozef Israëls, Hendrik Mesdag, Anton Mauve, Bernard Blommers of de gebroeders Maris hun zo geliefde land- en zeegezichten produceerden.³⁰

En interesseerden Nederlanders zich na 1900 echt veel meer voor hun eigen natuur en landschap? Gingen ze er zich werkelijk meer mee identificeren? Zeker, na 1900 trokken veel meer Nederlanders dan vroeger regelmatig de stad uit de vrije natuur in, maar er woonden in die tijd natuurlijk ook relatief (en absoluut) veel meer mensen in steden dan een eeuw tevoren. Terwijl in het begin van de negentiende eeuw nog maar iets meer dan één op de drie Nederlanders een stadsmens kan worden genoemd, was het aandeel van de stadsbewoners rond 1900 gestegen tot meer dan de helft. Vroeger hoefden veel Nederlanders niet de vrije natuur in te gaan omdat ze er zelf al in woonden (al wisten ze misschien nog niet dat dat zo heette), na 1900 moesten ze er extra moeite voor doen. De stijgende verkoop van wandelboekjes, fietsroutes, waterreiswijzers en motorkampioenen door de ANWB wijst erop, dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw inderdaad steeds meer Nederlanders zich bewust als wandel-, fiets-, water- of motortoerist in eigen land gingen gedragen.³¹ Het ledental van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten steeg van bijna 1500 in 1914 tot 8000 in 1925. De Nederlandse Jeugdbond voor natuurstudie, opgericht in 1920, telde tien jaar later al twaalfhonderd leden.³² Tijdens het Interbellum ontwikkelde zich ook een nieuwe richting in de fotografie, door Remco Ensel ‘Heimatfotografie’ gedoopt, waarin beelden van duinen, weilanden, watervlakten en scènes uit het rurale volksleven werden

²⁸ A. Hoogenboom, ‘Het landschap en de markt. De markt voor eigentijdse landschapsschilderkunst in Nederland 1800-1900’, in: *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw* (Blaricum, 1997) 85-94, aldaar 93-94.

²⁹ Hoogenboom, ‘Het landschap en de markt’, 92.

³⁰ A. Stott, *Holland Mania. The unknown Dutch period in American art and culture* (Woodstock, 1998) 28-77.

³¹ M. F. A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937* (Heeswijk, 1989) 132-169, 217-225.

³² Gorter, *Ruimte voor natuur*, 375; M. Coesèl, *Zinkvioletjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum, 1993) 128-129, 147.

gepresenteerd als uitdrukking van het diepste wezen van de Nederlandse identiteit.³³

Dat betekent niet automatisch dat onder de Nederlandse bevolking als geheel de interesse voor de inheemse natuur in de eerste decennia van de twintigste eeuw navenant toenam. Volgens Marga Coesèl was de opbloei van de actieve belangstelling voor de natuur in 1914 zelfs ‘duidelijk haar hoogtepunt voorbij.’ De albums van Verkade mochten het dan wel goed doen, daar stond tegenover dat de uitgave van verschillende andere publicatiereeksen over natuur en landschap binnen enkele jaren om financiële redenen moest worden gestaakt. De oplage van het natuurtijdschrift bij uitstek, *De Levende Natuur*, bedroeg in 1925 nog altijd niet meer dan 1500 exemplaren. De Nederlandse Natuurhistorische Vereniging telde in dat jaar maar duizend leden meer dan in 1914, namelijk 3000. Jac. P. Thijsse zelf schreef vlak vóór zijn dood in 1945 dat ‘minder dan één procent van de bevolking belangstelling voor natuur had’ en dat van elke tien Nederlanders ‘er nog niet één was die een eik van een beuk kon onderscheiden.’³⁴

Om de connectie tussen nationale identiteit en natuur en landschap te traceren moeten we de blik overigens niet alleen beperken tot Nederland zelf. Vanaf het eind van de negentiende eeuw zochten Nederlanders ook steeds meer de vrije natuur in het buitenland op. Dat kwam omstreeks 1850 nog niet vaak voor. De meeste Nederlandse landschapsschilders, bij voorbeeld, zochten hun onderwerpen dicht bij huis. Slechts enkelen reisden naar Italië, maakten een tocht langs de Rijn of vestigden zich een tijdlang in de buurt van Barbizon. Van het hooggebergte hield de Nederlandse schilder zich verre, om maar te zwijgen van de koloniën overzee.³⁵

In de tweede helft van de negentiende eeuw kregen Nederlanders echter de smaak van het avontuur buiten de grenzen te pakken. Wat hun het meest aantrok, waren niet ontberingen in het Hoge Noorden. Alle verheerlijking van de vaderlandse overwinteraars op Nova Zembla ten spijt, bestond er in Nederland na 1870 bar weinig animo om het voorbeeld van Willem Barents en de zijnen na te volgen. Pogingen in de jaren zeventig en tachtig om de IJszeevaart te laten herleven liepen goeddeels op een mislukking uit. Er werd enkele malen een zeilschip uitgerust, uiteraard *Willem Barents* genaamd, om in de Arctische streken wetenschappelijke waarnemingen te doen en gedenkstenen te plaatsen op enkele *lieux de mémoire* op Spitsbergen, maar brede, duurzame steun ondervonden deze tochten niet. Na 1884 werden ze gestaakt. Ook in de

³³ R. Ensel, ‘Hollandse Heimat. Nationalisme en de fotografie van het landschap in het Interbellum’, *Holland*, XXXV (2003) 212-229, aldaar 224-229.

³⁴ Coesèl, *Zinkeviooltjes*, 129. Deze gegevens hebben betrekking op de periode 1914-1940. Overigens kan er niet uit worden afgeleid dat de institutionele ontwikkeling van de natuurbeweging tot stilstand kwam of dat de natuur in het recreatiegedrag van Nederlanders minder belangrijk werd.

³⁵ R. de Leeuw, ‘De verbeelding van het landschap in de achttiende en negentiende eeuw’, in: *Langs velden en wegen*, 11-36, aldaar 24-26; H. Kraan, ‘Nederland en Barbizon. Kunstenaars gaan en komen’, in: J. Sillevius, H. Kraan, ed., *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19de eeuw* (Den Haag, 1985) 89-104, aldaar 89-97.

jaren daarna bleek het keer op keer onmogelijk om voldoende middelen te mobiliseren voor expedities in het poolgebied. Aan de ontdekkingstochten naar de geografische polen in het Noorden en het Zuiden deden Nederlanders, in tegenstelling tot Noren, Amerikanen, Italianen, Engelsen, Zweden, Fransen, Duitsers en Belgen, niet mee. Op de eerste internationale conferentie over poolonderzoek die in 1905 in Bergen, Henegouwen, plaatsvond, was Nederland niet vertegenwoordigd.³⁶ In de poolzee van licht en ijs vertoefde de Nederlandse ziel destijds niet graag.

Intussen ontpopten Nederlanders zich wel als een volk van woudlopers en bergbeklimmers. De nationale identiteit werd vanaf het eind van de negentiende eeuw mede vormgegeven in een strijd met woeste natuur en vreemde rivalen in zuidelijker streken. Bij de oprichting van het Aardrijkskundig Genootschap in 1873, dat in veel van de natuurexpedities overzee in de volgende decennia een voortrekkersrol zou spelen, verklaarde voorzitter P. J. Veth dat de vermeerdering en verbreiding van geografische kennis zowel de roem van Nederland zou bevorderen als de Nederlandse handel ten goede zou komen. In het bijzonder de Indische archipel zou hiervoor volgens hem een uitstekend werkterrein bieden.³⁷ Anders dan in het geval van de IJszeevaartbeweging bleek voor het werk van het Aardrijkskundig Genootschap en soortgelijke organisaties die omstreeks 1890 in Nederlands-Indië verschenen (met name het Indisch Comité voor wetenschappelijk onderzoekingen en de Maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandse koloniën), een stevig draagvlak aanwezig bij het bedrijfsleven, particulieren en wetenschappelijke instanties.³⁸

Op allerlei plaatsen in de archipel werden sindsdien trektochten door de woeste binnenlanden op touw gezet, die een wetenschappelijk doel hadden maar door hun reikwijdte en pionierskarakter tegelijk tot de nationale verbeelding spraken³⁹: de Midden-Sumatra-expeditie, de tocht dwars door Borneo, de doorsteek door het breedste gedeelte van Nieuw-Guinea. De laatste expeditie, die plaatsvond in 1959, werd financieel mogelijk gemaakt door een inzamelingsactie van een Comité Expeditie Sterrengebergte onder de inwoners van de hoofdplaats Hollandia, plus een garantstelling door de Rotterdamse scheepsbouwer Cornelis Verolme. Toen de expeditieleden eind september 1959 na een trektocht van 53 dagen over bergen, langs rivieren en door de bush-bush Hollandia bereikten, werden ze met veel fanfare verwelkomd door de gouverneur van Nieuw-Guinea, de resident van Hollandia, de voorzitter van

³⁶ W. F. J. Mörzer Bruyns, ed., *De eerste tocht van de Willem Barents naar de Noordelijke IJszee, 1878. De dagboeken van Antonius de Bruijne en Bastiaan Gerardus Baljé* (2 dln.; Zutphen, 1985) I, 29-100; L. Hacquebord, *Nederlandse poolkringen. Honderdvijfentwintig jaar Nederlands onderzoek in poolgebieden* (Groningen, 1995) 8-11.

³⁷ P. van der Velde, *Een Indische liefde. P. J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (Amsterdam, 2000) 233-234.

³⁸ Van der Velde, *Een Indische liefde*, 239; M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam, 1996) 56.

³⁹ Van der Velde, *Een Indische liefde*, 238-259; Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 54-56.

het Nieuw-Guinea Comité Expeditie Sterrengebergte en de voorzitter van het lokale Oranje-Comité.⁴⁰

De doorsteek door Nieuw-Guinea op zijn breedst was het sluitstuk van de exploratie van de laatste ‘witte vlek’ in het territorium van het voormalige Nederlands-Indië. Dit was ook precies het gebied waar de rivaliteit tussen Nederlanders en buitenlanders in het overwinnen van uitdagingen door de natuur zijn climax bereikte. De inzet van deze wedijver was de vraag, wie als eerste de hoogste toppen zou bereiken in het enige gebied in het Koninkrijk der Nederlanden waar eeuwige sneeuw lag, namelijk het centrale bergland van Nieuw-Guinea. Het sneeuwgebergte was al in 1623 uit de verte waargenomen door een Nederlandse zeevaarder, Jan Carstensz, maar was vóór de twintigste eeuw nog nooit beklommen. In reactie op Engelse initiatieven kwam aan Nederlandse kant meer beweging. Toen de Britse ornithologische vereniging samen met de Royal Geographical Society in 1909 het plan bekend maakte om een expeditie naar de sneeuwbergen te organiseren, vroeg een vooraanstaand lid van het Aardrijkskundig Genootschap zich hardop af of de Engelsen aan hun kant van het eiland niet genoeg vogels hadden om te verzamelen. Met steun van het Indisch Comité en de Maatschappij van natuurkundig onderzoek werd een expeditie op touw gezet onder leiding van Hendrik Lorentz. en Jan Willem van Nouhuys, die op 8 november 1909, tot grote vreugde van de achterban in Nederland, vóór de Engelsen de sneeuwgrens van de berg bereikte, die sedert 1904 de naam ‘Wilhelminatop’ droeg. Op een volgende tocht, in 1912-1913, werd de Wilhelminatop, ruim 4700 meter hoog, daadwerkelijk beklommen, vlak nadat een Engelse expeditie voet had gezet op de gletsjer van een andere serie pieken, die sinds 1908 de ‘Carstensztoppen’ heetten. Maar het waren opnieuw Nederlandse klimmers die, 23 jaar later, als eersten twee van de Carstensztoppen, ruim 4800 meter hoog, bedwongen. De leiders van deze expeditie in 1936 waren Anton Colijn (de zoon van) en Jean Jacques Dozy. Na terugkomst in Nederland publiceerde Colijn er een boek over, *Naar de eeuwige sneeuw van tropisch Nederland*. Weer bijna een kwart eeuw later, in september 1959, bereikte een Nederlandse expeditie de laatste piek in het centrale bergland van Mont-Blanc en Matterhorn-formaat, die in 1909 ‘Julianatop’ was gedoopt.⁴¹

Hoe konden Nederlanders al die bergen beklimmen? Afgezien van Adriaan Camper en een zekere Sluyterman van Loo zijn er voor omstreeks 1880 geen namen bekend van Nederlanders die in staat waren iets hogers de baas te worden dan een duintop. Alpinistische vaardigheden raakten pas daarna meer verspreid. Nederlanders volgden hierbij het voetspoor van Fransen, Oostenrijkers, Zwitsers, Italianen, Duitsers, Engelsen en vele andere naties, die tussen 1860 en 1900 in toenemende mate in georganiseerd verband de bergsport

⁴⁰ L. D. Brongersma, G. F. Venema, *Het witte hart van Nieuw-Guinea. Met de Nederlandse expeditie naar het Sterrengebergte* (Amsterdam, 1960) 235, 256; H. Th. Verstappen, *Zwerftocht door een wereld in beweging* (Assen, 2006) 125-127.

⁴¹ C. Ballard, S. Vink, A. Ploeg, *Race to the snow. Photography and the exploration of Dutch New Guinea 1907-1936* (Amsterdam, 2001) 11-42; Brongersma, Venema, *Het witte hart van Nieuw-Guinea*, 212-233.

gingen bedrijven.⁴² Een eigen Nederlandse vereniging ontstond in 1902, op initiatief van een aantal Nederlandse leden van de Deutsche und Österreichische Alpenverein. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde deze Nederlandse Alpenvereniging ongeveer 800 leden; een pendant in Nederlands-Indië werd opgericht in 1929.⁴³ Afgezien van de spectaculaire expedities in Nieuw-Guinea, concentreerden de activiteiten van de Nederlandse bergklimmers zich in die tijd overigens grotendeels exact in het gebied waar Hendrik Marsman de laatste jaren van zijn leven doorbracht en in 1936 zijn gedicht 'Bergland' schreef en ook de Engelsen ooit de bouw van hun 'vertical empires' waren begonnen⁴⁴: de Franse Alpen en het zuiden van Zwitserland. Om met de dichter te spreken: daar stegen zij op uit het laagland naar hoogten waar de tijden niet meer konden verstrijken.

Besluit

De eerbiedwaardige status van Natuurmonumenten, de Verkade-albums en Jac. P. Thijsse ten spijt, kan de groeiende verbinding tussen natuur, landschap en identiteit in Nederland niet bepaald een puur nationale ontwikkeling worden genoemd. Zeker, dit fenomeen sloot in sommige opzichten aan bij historisch gegroeide omstandigheden en tradities in Nederland zelf, zoals de toenemende samenwerking tussen 'wetenschap' en 'kapitaal' of de aanwezigheid van een verfijnde landschapsschilderkunst. Maar op tal van punten zijn er frappante parallellen en connecties met ontwikkelingen elders te zien: de opkomst van de natuurbeschermingsgedachte, de verspreiding van de wetenschappelijk verantwoorde bosbouw, de conceptuele verbreding van natuurbehoud naar landschapontwikkeling, de toenemende animo voor pionieren en ontberingen lijden in de vrije natuur. De groeiende verbinding tussen natuur, landschap en identiteit was dus voor een belangrijk deel een product van een bredere ontwikkeling, waarin inwoners van Nederland nu eens ideeën overnamen uit andere landen in Europa of gebieden ver overzee, dan weer hun eigen nationale ambities en pretenties projecteerden in confrontaties met wilde natuur en vreemde rivalen buiten hun territorium aan de Noordzee. Zonder Indië en Duitsland geen Staatsbosbeheer. Zonder Alpen geen 'oneindig laagland'.

Het voorlopig slot van deze geschiedenis is niet zonder ironie. Vanaf het eind van de jaren zeventig, toen de laatste kolonie onafhankelijk was geworden en de laatste Indische boswachter met pensioen was gegaan, begonnen Nederlanders in eigen land meer 'oernatuur' te creëren dan ooit tevoren. Nederland zelf werd meer woest, ruig en oneffen gemaakt. De wildernis die eens ver weg werd gezocht, is nu op fietsafstand aanwezig.

⁴² D. Lejeune, *Les 'alpinistes' en France à la fin du XIXe et au début du XXe siècle (vers 1875-vers 1919). Étude d'histoire sociale, étude de mentalité* (Parijs, 1988) 22-23; Schama, *Landscape and memory*, 502-513.

⁴³ Dufour, Weijdert, *Bergland*, 14-19, 44-45, 74-78.

⁴⁴ Schama, *Landscape and memory*, 463-466.

Karel Davids (1952) is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Summary

Karel Davids, *Low countries, faraway horizons. The relation between nature, landscape and 'Dutch' identity in a comparative perspective*

How did nature, landscape and identity in the Netherlands become intertwined during the course of the nineteenth and twentieth centuries? And more particularly, how was this development linked up with changes in the relationship between the Netherlands and other parts of the globe? These are the key questions addressed in this essay. The article argues that the growing interconnection between nature, landscape and identity can only partly be explained by home-grown traditions, such as the increased cooperation between science and capital or the presence of a highly developed art of landscape painting. In many respects, developments in the Netherlands showed in fact striking parallels and connections with developments in other areas of the world. Numerous elements in the newly-emerged view of nature and landscape were adopted from abroad and Dutchmen ardently projected their own national ambitions and pretensions in confrontations with wild nature and foreign rivals outside their territory along the North Sea. Thus, the 'Dutch' identity was also constructed in the jungle of the East-Indies and the thin air of the Alps.

De Haagse School en het nationale landschap

WESSEL KRUL

De schilderkunst kan op veel verschillende manieren uitdrukking geven aan een besef van nationale identiteit.¹ Schilderijen kunnen nationale gebeurtenissen als onderwerp hebben, of personen, gebouwen en voorwerpen waaraan een nationale betekenis wordt toegekend; zij kunnen gebruik maken van tekens en allegorische voorstellingen die op een bepaald land betrekking hebben; zij kunnen zich als nationaal voordoen door bij een bestaande stilistische traditie aan te sluiten. Vaak gaat het om verwijzingen. Het schilderij wekt nationale denkbeelden door middel van historische herinneringen, symbolen of stijl-principes. Er bestaat echter ook een type schilderij dat het vaderland zelf onmiddellijk voor ogen wil stellen. In dit geval worden er geen meer of minder abstracte vaderlandse eigenschappen gesuggereerd, maar kan het schilderij als een directe weergave, zelfs als een tastbare aanwezigheid of een belichaming van het eigen land worden gezien.

In het derde kwart van de negentiende eeuw ontstond in de Europese schilderkunst een genre dat men het 'nationale landschap' zou kunnen noemen. Het nationale landschap is een landschap dat een gevoel van herkenning en vertrouwen opwekt. Schilderijen van deze soort doen een beroep op beleving en identificatie; zij lokken reacties uit als: 'ja, zo is het, zo heb ik het zelf ook gezien.' Het nationale landschap stelt geen exotische of afgelegen oorden voor, maar het verbeeldt het hart van de natie. Het toont landstreken waar de toeschouwer is opgegroeid, die hij of zij nog maar kort geleden heeft verlaten, en waarheen hij of zij ieder ogenblik weer zou kunnen terugkeren. Andere landschappen wekken misschien gedachten aan verre reizen, aan grootse gebeurtenissen of verheven idealen; het nationale landschap toont hoe het is 'bij ons', in het eigen land, dat nu meer dan ooit als vaderland wordt ervaren. Natuurlijk hebben veel Europese landen, en niet alleen de grote staten, een zeer afwisselende geografie. Het nationale landschap maakt uit deze natuurlijke verscheidenheid een keuze, die als authentiek en karakteristiek wordt voorgesteld en die als symbool kan dienen voor de natie als geheel. Het nationale landschap geeft om die reden meestal landschappen weer die niet al te ver van de hoofdstad zijn verwijderd.²

In Frankrijk is de voorstelling van een nationaal landschap geleidelijk ontstaan uit het werk van schilders als Corot, Millet, Courbet, Rousseau en Daubigny. Het proces bereikte zijn voltooiing in de jaren 1860 en 1870, toen het landschap van het Ile-de-France en van Normandië zowel door de impressionisten als door minder avontuurlijke kunstenaars werd gebruikt als

¹ Met dank aan Jenny Reynaerts voor haar commentaar bij een eerdere versie van dit artikel.

² F. Cachin, 'Le paysage du peintre', in: P. Nora, ed., *Les lieux de mémoire*, II, *La nation*, 1 (Parijs, 1986) 435-486.